

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 13, No. 36, Spring 2023

Features and Function of the Stone Staircase at Qal'eh Sang in Sirjan Based on the Archaeological Excavations and Historical Sources

Amirhajloo, S.¹; Saghaee, S.²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.22402.2196>

Received: 2020/08/23; Accepted: 2021/06/29

Type of Article: **Research**

Pp: 325-353

1. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: s.amirhajloo@modares.ac.ir

2. Ph.D. in Archaeology, Tehran, Iran.

Citations: Amirhajloo, S. & Saghaee, S., 2023, "Features and Function of the Stone Staircase at Qal'eh Sang in Sirjan Based on the Archaeological Excavations and Historical Sources". *Pazhoheshha-ye Bastanshenasi Iran*, 13(36): 325-353. (doi: 10.22084/nb.2021.22402.2196).

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5205.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Abstract

The old city of Sirjan developed during the 11th – 15th centuries in the Qal'eh Sang near the modern city of Sirjan. There is a limestone staircase with an inscription on the northern slope of Qaleh Sang. Various hypotheses have been made about its function, such as a Minbar or pulpit for a mosque from the Muzaffarids period, or an artifact related to the fire-altar. In the excavation at the Qal'eh Sang in 2015 new information was obtained about the staircase that is important for evaluating previous hypotheses. The question is what was the process of formation, changes, and functions of the stone staircase in the Qal'eh Sang? This paper deals with the results of the excavation at Qal'eh Sang and the study of historical sources. The results show that this artifact was not a staircase form before 789 AH/1387 CE. Therefore, it did not resemble the stone stairs of the fire-altar in Pasargadae. An inscription was first created on this artifact in 789 AH/1387 CE, and then its stairs were carved. Furthermore, no evidence of the mosque was found in the excavation around the staircase. Therefore, it was not an insitu Minbar or Pulpit. The north slope of Qal'eh Sang lay outside the Gate and was, therefore, on the outskirts of the city. This area has become a hewing workshop after the decline of the city. This stone artifact was probably made as a memorial to Sultan Ahmad, the Muzaffarid ruler. It seems that the carving process of the Minbar was still in progress after the Timur's invasion, but was never completed.

Keywords: Qal'eh Sang, Stone Minbar, Stone Hewing, The Art of Muzaffarids, Archaeology of Sirjan.

Introduction

The old city of Sirjan was a strategic city between Kerman and Fars during the Islamic era. The position of this city as the capital of Kerman had made it important in the early Islamic centuries. After that, Sirjan maintained its importance as a focal point on the northern roads of the Persian Gulf (Amirhajloo and Sedighian, 2020: 1).

According to archeological evidence and historical sources, the city of Sirjan was developed in Qal'eh Sang - 8 km southeast of the modern city of Sirjan - during the 5th to 9th centuries AH/11th -15th centuries AD (Afzal al-Din Kermani, 1947: 426; Monshi Kermani, 1949: 84-85; Mustawfi, 2009: 201). One of the most characteristic cultural materials on the northern slope of the Qal'eh Sang is a stone staircase with inscriptions.

The Research Question is as Follows: What was the process of formation, changes, and functions of the stone staircase in the Qal'eh Sang? Accordingly, in the archaeological excavation in the Qal'eh Sang, one of the three trenches was selected around the stone staircase. Analyzes about the process of making and function of the staircase were presented by matching the data obtained from historical sources, the technical study of the staircase, its inscriptions, and findings of the excavation in Trench I.

Archaeological Studies

The main parts of the old city of Sirjan are formed in the east, south, and west of Qaleh Sang. The main gate of the city is located in the northeast. There are also architectural evidence and remains on the northern slope, but this section of Qal'eh Sang was outside the city, according to archeological evidence (Amirhajloo and Sedighian, 2020). The stone staircase is located on the northern slope of the Qal'eh Sang.

This staircase is made of white limestone in the shape of a vertical trapezoid with a height of 210 cm, a base of 276 cm, a chord of 290 cm, and a total width of 100 cm. On the southern body of the stone staircase, an inscription is engraved in one vertical and five horizontal rectangular frames. The upper part of the vertical frame is cut due to the creation of stairs. The inscription of the top frame is almost blurred, but the inscription of the other four horizontal frames from top to bottom is as follows:

“The righteous king, the victorious from heaven, with a valuable and obvious victory, the pillar of truth and religion, trusting in the needless God through his good deeds, Sultan Ahmad, whose Authority was immortalized by God”. At the bottom of the frame, the phrase “The least servants of the

Sultan...” is mentioned. The inscription of the vertical frame also indicates the date of the work: “In Jumada (?) Al-Ula of the year 789 Ah”. Emad al-Din Ahmad ruled in Kerman from 786 AH to 795 AH as a Muzaffarid Sultan after his brother, Shah Shoja (Basworth, 2002: 506; Qazvini, 2007: 198).

Discussion

Archaeological excavations around the stone staircase identified brick and clay walls, carved stone scraps, pottery pieces, and other small objects. The excavated architecture does not have a symmetrical plan and a regular structure. No signs of the Shabistan (mosque nave) and other spaces of a mosque were identified in this excavation. The relative chronology of the ceramics indicates that this part belongs to the fifth to early ninth century AH (Amirhajloo and Sedighian, 2020). Furthermore, the area around the stone staircase was a part of the city on the way to the main gate. But when the staircase was turned into a pulpit, it was turned into a workshop outside the city.

Varjavand believed that this artifact was a staircase of fire-altar from pre-Islamic times (Varjavand, 1972: 112). But Varjavand’s hypothesis is criticized. Because the inscription was carved earlier than the cutting of the stairs. This means that it did not have a stair shape at first, but had an inscription from 789 AH. Later, when the stairs were carved, the upper part of the vertical inscription was destroyed. The second critique is that there is no evidence from the Achaemenid to the Sassanid period around the Qal’eh Sang up to fifty kilometers (see: Hatami, 1995; Varjavand, 1972; Amirhajloo, 2015; Morgan and Leatherby, 1987; Sykes, 1902). Furthermore, it seems that this staircase was not moved from a historical site further away to the Qal’eh Sang. Because, it was not logical to move this heavy staircase from another place to the Qal’eh Sang, while there is an abundant source of stone in the center of the Qal’eh Sang. Secondly, the material of the rocks in the center of the city and those of the stairs is completely the same (sedimentary limestone).

Based on archaeological and historical evidence, it is suggested that this staircase was made as “a memorial or propaganda object, or a symbol of the legitimacy and power of the sultan”. Then its function was changed to the pulpit. There are several reasons for this suggestion:

First, the position of Emad al-Din Ahmad in Kerman and his influence on the rulers and deputies of the subordinate provinces, including Sirjan.

Second, the efforts of Emad al-Din Ahmad to strengthen the foundations

of government and the continuation of legitimacy after 786 AH (the time of the death of the Shah Shoja).

Third, the efforts of his supporters to keep his name.

Fourth, the independence of the staircase from architectural structures.

Conclusion

The staircase of Qal'eh Sang did not resemble the stone stairs of the fire-altar in Pasargadae, because it was not a staircase from before 789 AH/1387 CE. An inscription was first created on this artifact in 789 AH/1387 CE, and then its stairs were carved. Furthermore, no evidence of the mosque was found in the excavation around the staircase. The north slope of Qal'eh Sang lay outside the Gate and was, therefore, on the outskirts of the city. This area has become a hewing workshop after the decline of the city. This stone artifact was probably made as a memorial to Sultan Ahmad, the Muzafarri ruler. The function of this object seems to have changed to the staircase or pulpit after the invasion of Timur. The carving process was still in progress after Timur's invasion but was never completed.

آگاهی‌هایی نو دربارهٔ منبر سنگی قلعه‌سنگ سیرجان برپایهٔ نتایج کاوش باستان‌شناسی و مطالعهٔ فنی اثر

سعید امیرحاجلو^۱، سارا سقایی^{II}

شناسهٔ دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.22402.2196>

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۰۸

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۲۵-۳۵۳

چکیده

شهر قدیم سیرجان از سدهٔ پنجم تا نهم هجری قمری در قلعه‌سنگ در جنوب‌شرقی سیرجان امروزی شکل‌گرفت. یکی از شاخص‌ترین آثار آن، پلکان سنگی کتیبه‌داری است که دربارهٔ شکل‌گیری و کارکرد آن فرضیات مختلفی از جمله: ارتباط با یک سکوی آتش-مشابه نمونه‌های پاسارگاد- یا منبری از یک مسجد دورهٔ آل مظفر مطرح شده است. در کاوش باستان‌شناسی قلعه‌سنگ در سال ۱۳۹۴ ه.ش.، اطلاعاتی جدید دربارهٔ پلکان سنگی به دست آمد که در ارزیابی فرضیات قبلی اهمیت دارد. پژوهش حاضر بر پایهٔ این پرسش نگارش یافته که، روند شکل‌گیری و تغییرات پلکان سنگی قلعه‌سنگ چگونه بوده و این اثر، چه کارکردهایی داشته است؟ بر این اساس، هدف از پژوهش، تبیین روند شکل‌گیری و کارکردهای این پلکان سنگی است. بخشی از داده‌ها، حاصل کاوش پیرامون این اثر و بخش دیگر، بر پایهٔ منابع تاریخی است و پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است. نتایج نشان می‌دهد این اثر از ابتدا و قبل از سال ۷۸۹ ه.ق. فرم پلکانی نداشته و همسانی آن با پلکان سنگی پاسارگاد منتفی است. در جمادی‌الاولی ۷۸۹ ه.ق. کتیبه‌ای در پنج کادر افقی و یک کادر عمودی بر آن ایجاد شده و پس از آن، پله‌هایی روی آن تراشیده شده است؛ هم‌چنین در کاوش پیرامون این اثر، شواهدی از مسجد شناسایی نشد. به نظر می‌رسد این مکان و دامنهٔ شمالی قلعه‌سنگ، خارج از دروازهٔ اصلی کهن دژ شهر بوده و پلکان سنگی در مسیر ورود به دروازه و کهن دژ قرار داشته است و پس از افول شهر، مکان استقرار پلکان سنگی به یک کارگاه سنگ‌تراشی تبدیل شده است. کاربرد اولیهٔ این اثر را می‌توان یادبودی برای «سلطان احمد آل مظفر» یا نماد قدرت و مشروعیت او در آخرین سال‌های رونق شهر دانست. پس از آن، تغییر کاربری این اثر به منبر در دستور کار قرار گرفته، اما نیمه‌کاره رها شده است.

کلیدواژگان: قلعه‌سنگ، شهر اسلامی سیرجان، منبر سنگی، سنگ‌تراشی، هنر آل مظفر، باستان‌شناسی سیرجان.

I. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: s.amirhajloo@modares.ac.ir

II. دکتری باستان‌شناسی، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: امیرحاجلو، سعید؛ و سقایی، سارا، ۱۴۰۲، «آگاهی‌هایی نو دربارهٔ منبر سنگی قلعه‌سنگ سیرجان بر پایهٔ نتایج کاوش باستان‌شناسی و مطالعهٔ فنی اثر». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳(۳۶): ۳۲۵-۳۵۳. (doi: 10.22084/nb.2021.22402.2196).

صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_5205.html

فصلنامهٔ علمی گروه باستان‌شناسی دانشکدهٔ هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

شهر کهن سیرجان در دوران اسلامی، از شهرهای راهبردی و بزرگ میان کرمان و فارس بود. به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین علل اهمیت این شهر در نخستین سده‌های اسلامی، جایگاه و نقش آن به عنوان کرسی ایالت بود؛ زیرا در متون جغرافیایی تاریخی صدراسلام، همواره این شهر به عنوان مرکز ایالت کرمان تا سده چهارم هجری قمری معرفی شده است (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۳۸-۴۰؛ مقدسی، ۱۳۸۵: ۶۸۱؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۷۳). پس از آن نیز، سیرجان اهمیت خود را به عنوان یک نقطه کانونی در شبکه راه‌های شمال خلیج فارس حفظ کرده بود (Amirhajloo & Sedighian, 2020: 1)؛ زیرا در طول دوران اسلامی، یکی از راه‌های تجاری خلیج فارس به مرکز ایران از سیرجان می‌گذشت (برای این موضوع ر. ک. به: چمنکار، ۱۳۸۴: ۱۲-۱۳؛ باستانی پاریزی، ۱۳۴۸: ۱۹۶؛ امیرحاجلو، ۱۳۹۳: ۱)؛ بنابراین به نظر می‌رسد یکی از عوامل متعدد حیات سکونتگاه‌های دشت سیرجان، وجود این راه تجاری بود.

بنابر شواهد باستان‌شناسی و منابع تاریخی، شهر سیرجان در سده‌های پنج تا نه هجری قمری در قلعه‌سنگ توسعه یافت (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۴۲۶؛ منشی‌کرمانی، ۱۳۲۸: ۸۵-۸۴؛ مستوفی، ۱۳۸۸: ۲۰۱). یکی از شاخص‌ترین مواد فرهنگی در قلعه‌سنگ، پلکان یا منبر سنگی کتیبه‌داری است که درباره شکل‌گیری و کارکرد آن در دامنه شمالی قلعه‌سنگ پرسش‌هایی مطرح است.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: نگارندگان در این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به این پرسش هستند که، روند شکل‌گیری و تغییرات پلکان سنگی قلعه‌سنگ چگونه بوده و این اثر چه کارکردهایی داشته است؟ با توجه به اهمیت پلکان سنگی در شهر قدیم سیرجان و فرضیاتی که درباره وجود مسجد در محل این اثر یا ارتباط آن با یک آتشدان کهن از سوی برخی پژوهشگران مطرح شده بود، این پژوهش در رد فرضیات پیشین و ارائه آگاهی‌هایی نو درباره این اثر بر پایه کاوش‌های جدید باستان‌شناسی اهمیت دارد.

روش پژوهش: در کاوش باستان‌شناسی قلعه‌سنگ، محل یکی از سه کارگاه کاوش در موقعیت پلکان سنگی انتخاب شد تا آگاهی‌های بیشتری درباره این پلکان به دست آید. این کاوش با مجوز پژوهشگاه میراث‌فرهنگی به شماره ۹۴۳۱۴۱/۰۰/۳۱۷۳ در مهر و آبان ۱۳۹۴ با هدف بررسی منظر فرهنگی سیرجان، پیگردی و خواناسازی شواهد معماری قلعه‌سنگ و تبیین روند توسعه و افول آن به اجرا درآمد. گردآوری داده‌ها در پژوهش حاضر به روش‌های میدانی و اسنادی صورت گرفته است. داده‌های میدانی، حاصل کاوش در ترانشه شماره یک در قلعه‌سنگ در سال ۱۳۹۴ است. هم‌چنین، بخشی از داده‌ها بر پایه منابع مکتوب تاریخی استخراج شده و پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی به انجام رسیده است. بدین ترتیب که با تطبیق داده‌های کاوش و اطلاعات مستخرج از منابع تاریخی و مطالعه فنی ساختار اثر و کتیبه‌های آن، تحلیل‌هایی درباره روند ساخت و کارکرد اثر ارائه شده است.

پیشینه پژوهش

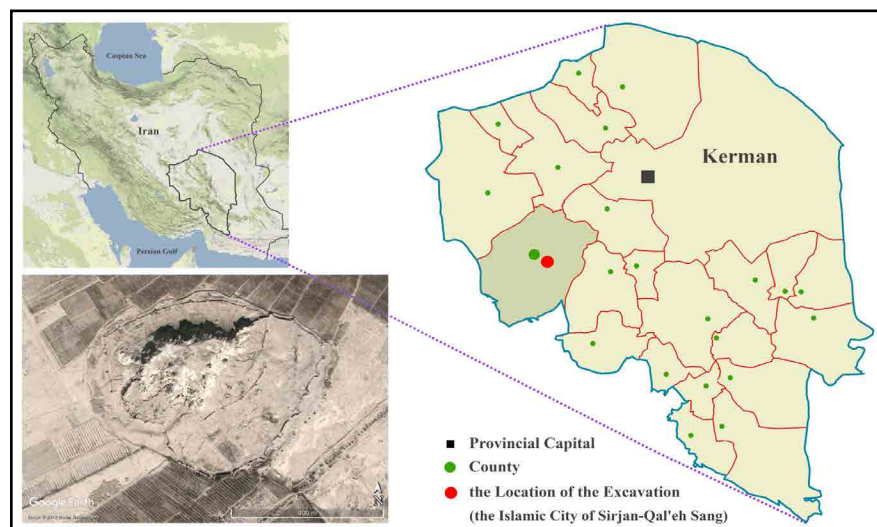
قلعه‌سنگ برای نخستین بار در مطالعات «سرپرسی سایکس» مورد توجه قرار گرفت. سایکس در هنگام کاوش در قلعه کافر^۲ در شهر قدیم سیرجان، اشاراتی نیز به قلعه‌سنگ کرد (Sykes, 1902: 946-7). در یک فصل از کتاب سوریه و ایران؛ سه پژوهش دربارهٔ سفال‌های سده‌های میانی اسلامی نیز سفال‌های شهر قدیم سیرجان معرفی و توضیح مختصری همراه با یک کروکی نادرست و تصاویر قلعه‌سنگ ارائه شده است (Morgan & Leatherby, 1987: 33 - 36). در مقاله‌ای با عنوان «قلعه‌سنگ سیرجان و آتشدان سنگی آن» نیز پلکان سنگی به عنوان بخشی از یک آتشدان کهن معرفی شده که در دوران اسلامی به منبر تغییر یافته است (ورجاوند، ۱۳۵۱).

هم‌چنین، «ابوالقاسم حاتمی» در بررسی سیرجان قدیم، افزون بر شواهد باستان‌شناسی حاصل از گمانه‌زنی در قلعه کافر و بناهای شاه‌فیروز و میرزبیر، به برخی از شواهد باستان‌شناسی قلعه‌سنگ اشاره کرده است (۱۳۷۴)؛ وی در این بررسی‌ها بر منظر فرهنگی سیرجان، به ویژه محوطهٔ قلعه کافر متمرکز بوده است. حاتمی، فرضیهٔ وجود مسجد در محل پلکان سنگی را در مقالهٔ «مساجد گمشده در سیرجان قدیم» نیز تکرار کرده است (۱۳۷۸: ۷۹-۷۶).

بستر باستان‌شناختی پلکان سنگی؛ قلعه‌سنگ - شهر اسلامی سیرجان

شاخص‌ترین عارضه طبیعی دشت مسطح سیرجان، کوهی کم‌ارتفاع از سنگ آهکی سفید در غرب شهر قدیم سیرجان، هشت کیلومتری جنوب شرقی شهر فعلی سیرجان و در حاشیهٔ غربی روستای عزت‌آباد است. طول شرقی آن از ۳۷۹۶۲۰،۰۰ تا ۳۸۰۴۰۰،۰۰ و عرض شمالی آن از ۳۲۴۹۵۷۰،۰۰ تا ۳۲۴۸۸۹۰،۰۰ است (تصویر ۱).

شهر سیرجان در سده‌های میانی اسلامی در پیرامون این برجستگی طبیعی شکل گرفته و به «قلعه‌سنگ» موسوم است. این برجستگی، موقعیت ویژه‌ای برای تفکیک حاکم‌نشین و عامه‌نشین پدید آورده و استحکامات نظامی و حاکم‌نشین

► تصویر ۱. موقعیت قلعه‌سنگ در شهرستان سیرجان (عکس ماهواره‌ای از: Google Earth، 2011؛ طراحی و تلفیق از: نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 1. Location of Qal'eh Sang in Sirjan (Satellite Photo: Google Earth, 2011; Design by the authors, 2020).

شهر در ارتفاعات و دامنه‌های آن شکل گرفته و پیرامون آن شارستان، بارو، برج‌ها و ربض برجای مانده است (Amirhajloo & Sedighian, 2023: 2)، (تصاویر ۲ و ۳). مساحت محدوده درون حصارهای قلعه‌سنگ در حدود ۲۷ هکتار است. اما براساس شواهد پیرامون، از جمله گورستان و بنای امامزاده علی در شمال و دو خندق در محدوده پیرامون قلعه‌سنگ، احتمالاً مجموع مساحت کهن دژ و شارستان و ربض بیش از ۲۰۰ هکتار بوده است. ورجاوند نیز به این دو خندق به عنوان حد حومه شهر اشاره کرده است (۱۳۵۱: ۱۰۶). هم‌چنین، ۴۹ برج در طول باروها قابل شناسایی است، اما با توجه به تخریب بخش‌هایی از بارو، احتمالاً در گذشته تعداد برج‌ها بیش از این بوده است. علاوه بر این، در قسمت شمال شرقی قلعه، یک دروازه ورودی باقی مانده که دسترسی به داخل حصار اول نیمه غربی را فراهم می‌کرده است (تصویر ۳). بررسی آثار معماری و مواد فرهنگی دامنه‌های قلعه‌سنگ نشان می‌دهد این دروازه، ورودی اصلی حاکم‌نشین یا کهن دژ شهر بوده است. درون حصار و بالای کوه، بقایای معماری خشتی و آجری ویران شده‌ای وجود دارد. هم‌چنین، آثار حجاری شده‌ای مانند حوض یا مخزن آب، کانال‌های انتقال آب، پله‌های سنگی و نشانه‌هایی از تسطیح و تراش بخش‌هایی از سطح صخره‌ای کوه باقی مانده است.

تصویر ۲. دامنه شرقی قلعه‌سنگ در ۱۹۰۰م. مجموعه اسلایدهای سرپرستی سایکس، بریتیش میوزیم (۲۰۲۱)، اسلاید ۱۷۴. [https://www.britishmuseum.org/collection/](https://www.britishmuseum.org/collection/object/AA_Sykes-174)

Fig. 2. Eastern slope of the Qal'eh Sang in 1900, Slide collection of Sir Percy Sykes, Slide No. 174 .

معرفی پلکان سنگی

پلکان یکپارچه سنگی در دامنه شمالی قلعه‌سنگ و در فاصله ۸/۵ متری از حصار شمالی قلعه قرار دارد (تصاویر ۴ تا ۶). این پلکان از سنگ آهکی سفید به شکل

▲ تصویر ۳. موقعیت پلکان سنگی در دامنۀ شمالی و خارج از دروازهٔ ورودی شهر (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 3. Location of the stone staircase on the Northern slope of the Qal'eh Sang and outside of the city's gate (Authors, 2015).

دوزنقهٔ قائم‌الزاویه با ارتفاع ۲۱۰ سانتی‌متر، قاعدهٔ ۲۷۶ سانتی‌متر، وتر ۲۹۰ سانتی‌متر و پهنای کلی ۱۰۰ سانتی‌متر ساخته شده است. در بالاترین قسمت از پلکان، یک پلهٔ کوچک و روی وتر دوزنقه، هشت پلهٔ بزرگ تراشیده شده است. ارتفاع هر یک از پله‌های بزرگ‌تر، بین ۲۵-۲۰ سانتی‌متر و عرض سطح افقی هر پله ۷۰ سانتی‌متر و عمق (توررفتگی) هر پله نسبت به پلهٔ بعدی) ۳۵ سانتی‌متر است.

► تصویر ۴. تصویر ماهواره‌ای از موقعیت ترانشهٔ T.1 در دامنۀ شمالی قلعه‌سنگ و پیرامون پلکان سنگی (Google Earth, 2013).

Fig. 4. Satellite photo of the location of Trench T1 on the Northern slope of the Qal'eh Sang, around the stone staircase (Google Earth, 2013).

بر بدنهٔ جنوبی پلکان سنگی، کتیبه‌ای به خط ثلث در پنج کادر مستطیلی افقی و یک کادر مستطیلی عمودی حکاکی شده است؛ اگرچه بخش زیادی از بالاترین کادر افقی تخریب شده و ابعاد آن مشخص نیست، اما با توجه به این که ابعاد هر یک از چهار کادر افقی باقی‌مانده، ۳۰×۷۵ سانتی‌متر است، احتمالاً بالاترین کادر نیز همین ابعاد را داشته است. کادر عمودی در سمت راست پنج کادر افقی قرار دارد و عرض آن نیز ۳۰ سانتی‌متر است. بخش فوقانی این کادر به دلیل ایجاد پله‌ها، تراشیده شده و طول آن مشخص نیست، اما برپایهٔ بازنمایی فرضی کادر و متن کتیبهٔ آن، احتمالاً طول این کادر در حدود ۹۰ سانتی‌متر و برابر با مجموع عرض سه کادر میانی بوده است (طرح ۱). متن بالاترین کادر تقریباً از بین رفته، اما کتیبهٔ چهار کادر افقی دیگر از بالا به پایین بدین شرح است: «المَلِک العادل المظفر من السماء بالتصیر العزیز و الفتح المبین عماد الحق و الدین الواثق بالمَلِک الصمد بالخیرات السلطان احمد خلد الله سلطانه» و در انتهای کادر پایینی، عبارت «أقل ممالیک سلطانی...» آمده که بخش آخر آن خوانا نیست، ولی باید نام حجار یا نام فردی باشد که دستور ساخت

اثر را داده است. کتیبه کادر عمودی در سمت راست چهار کادر فوق نیز نشانگر تاریخ اثر است: «فی ... الاولی؟ سنه تسع و ثمانین و سبعمائه»^۳. بنابراین، کتیبه اثر در سال ۷۸۹ ه.ق. ایجاد شده است. با توجه به آثاری از «الف» و «لی» در ابتدای کتیبه عمودی و براساس نام ماه‌های قمری، احتمالاً قبل از سال، عنوان ماه قمری به صورت «...اولی» آمده است. با نگاهی به نام ماه‌های قمری، تنها ماهی که بخش دوم نام آن، از واژه «اولی» تشکیل شده، جمادی‌الاولی است و بر این اساس، می‌توان بخش اول کتیبه را به صورت «جمادی‌الاولی» خواند. «پرویز ورجاوند» شخصیت مورد اشاره در این کتیبه را یکی از سلاطین آل مظفر به نام «عمادالدین احمد» دانسته است (۱۳۵۱: ۱۱۲). عمادالدین احمد مظفر از

تصویر ۵. پلکان سنگی در دامنه شمالی قلعه سنگ (نگارندگان، ۱۳۹۴). ◀

Fig. 5. The stone staircase on the Northern slope of the Qal'eh Sang (Authors, 2015).

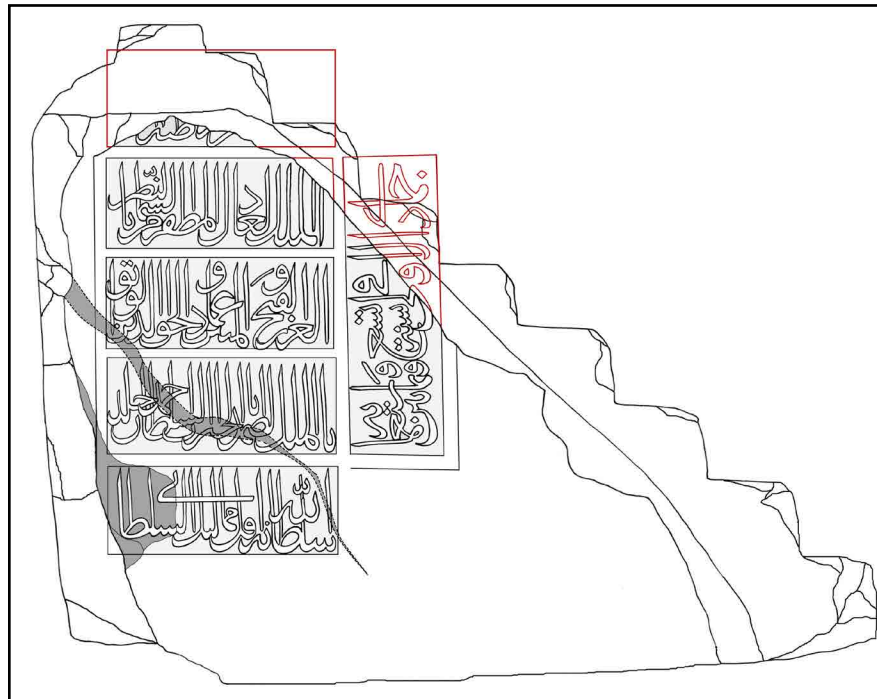
تصویر ۶. پلکان سنگی در ۱۹۰۰م. از مجموعه اسلایدهای سرپرستی سایکس، بریتیش میوزیم (۲۰۲۱)، اسلاید ۳۵۴ (https://www.britishmuseum.org/collection/object/AA_Sykes-354). ◀

Fig. 6. The stone staircase in 1900, slides collection of Sir Percy Sykes, British Museum 2021, Slide No. 354.

۷۶۰ ه.ق. مدتی به‌عنوان والی کرمان (سرآبادانی تفرشی، ۱۳۸۹: ۷۱) و در پی مرگ برادرش «شاه شجاع»، از سال ۷۸۶ تا ۷۹۵ ه.ق. به‌عنوان سلطان آل مظفر در کرمان حکومت کرد (باسورث، ۱۳۸۱: ۵۰۶؛ قزوینی، ۱۳۸۶: ۱۹۸). سایر سطوح این پلکان فاقد کتیبه و نقش هستند و سطحی تیشه‌کاری شده با بافت متخلخل را نشان می‌دهند. این پلکان در معرض تخریب قرار دارد و با توجه به جنس آهکی آن، عوامل مخرب مانند افروختن آتش در پای پلکان در سال‌های اخیر و اختلاف دمای روز و شب در دشت سیرجان، روند تخریب آن را سرعت بخشیده‌اند. مقایسهٔ نخستین تصویر موجود از این پلکان متعلق به سال ۱۹۰۰ م. (تصویر ۶) با وضعیت کنونی آن (تصویر ۵) آسیب‌های شدید پلکان را به‌ویژه بر بدنهٔ جنوبی و کتیبهٔ اثر نشان می‌دهد.

► طرح ۱. طرح پلکان سنگی قلعه‌سنگ؛ بخش‌های قرمز رنگ، بازنمایی فرضی کادر کتیبه‌ها و متن کتیبهٔ عمودی را نشان می‌دهد. بخش‌های تیره‌تر اکنون تخریب شده و براساس عکس سایکس در ۱۹۰۰ م. بازنمایی شده‌اند (نگارندگان، ۱۳۹۸).

Pla. 1. Sketch design of the stone staircase of the Qal'eh Sang: The red sections show the hypothetical representation of the inscription frame and the vertical inscription text. The darker parts are now destroyed and they are represented based on Sykes's photo in 1900 AD. (Authors, 2019).

▲ تصویر ۷. پایه‌های نگه‌دارندهٔ پلکان (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 7. Bases of the stone staircase (Authors, 2015).

کاوش باستان‌شناختی پیرامون پلکان سنگی و تاریخ‌گذاری آثار

در محل پلکان سنگی، ترانشهٔ T1 به ابعاد ۲۰×۱۰ متر در راستای شرقی-غربی ایجاد شد (تصویر ۴). ترانشه به ترتیبی ایجاد شد که پلکان یا منبر در فاصلهٔ ۳/۵ متری از ضلع غربی و ۲/۵ متری از ضلع شمالی ترانشه واقع بود (تصویر ۸). در آخرین عمق کاوش (عمق ۱۷۵ سانتی‌متری) دو پایهٔ سنگی روی سطح خاک بکر نمایان شد که پلکان سنگی روی آن‌ها استوار شده است (تصویر ۷).

هم‌چنین در این ترانشه، ساختارهای معماری خشتی و چینه‌ای، چند اجاق دوران متأخر اسلامی، ضایعات سنگ تراشیده‌شده، قطعات سفال، ابزار سنگی^۴، شیشه، فلز و مهره شناسایی شد. معماری کشف‌شده فاقد نقشه‌ای متقارن، ساختاری منظم و الگوی مشخص است و مجموعه‌ای از اتاق‌ها و فضاهای نامشخص را

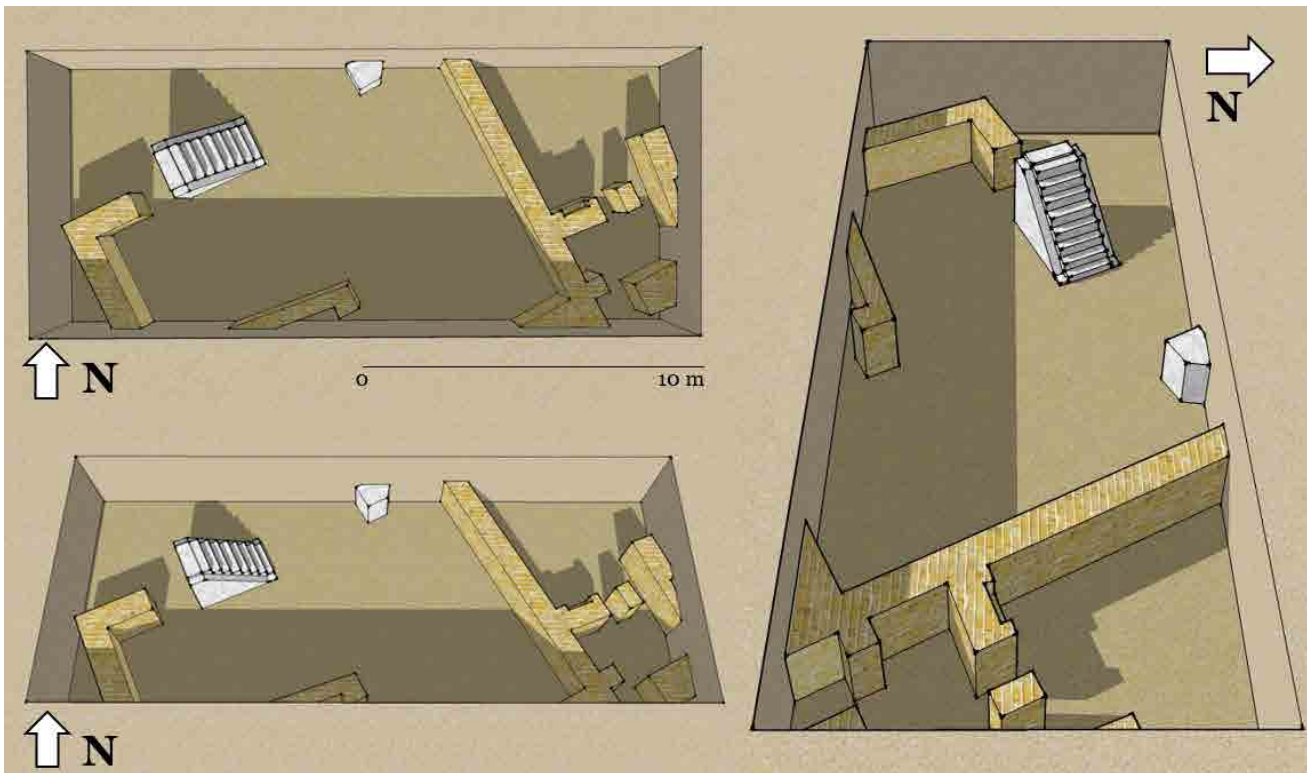

تصویر ۸. کارگاه کاوش شماره یک (ترانشه T1) در دامنه شمالی قلعه سنگ و ساختارهای معماری خشتی پیرامون پلکان سنگی (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 8. Trench T1 on the Northern slope of the Qal'eh Sang and the excavated architecture around the stone staircase (Authors, 2015).

نشان می‌دهد. هیچ نشانی از شبستان یا فضاهای دیگر یک مسجد یا ستون‌های ویران شده و پایه‌ستون‌ها در این کاوش شناسایی نشد (طرح ۲)؛ درحالی‌که حاتمی به وجود مسجد در محل این اثر اعتقاد دارد (حاتمی، ۱۳۷۸: ۷۹-۷۶). اگرچه برای ساختار معماری در ترانشه یک با استناد به تاریخ ۷۸۹ ه.ق. روی پلکان سنگی، تاریخ اواخر سده هشتم هجری قمری پیشنهاد می‌شود، اما گاهنگاری مقایسه‌ای اغلب قطعات سفالی حاصل از کاوش، نشانگر سکونت در این بخش در سده پنجم تا اوایل سده نهم هجری قمری است (تصویر ۹، جدول ۱). بر این اساس، محدوده اطراف پلکان سنگی بخشی از شارستان شهر و در مسیر ورود به دروازه اصلی کهن دژ بوده؛ اما در زمان تبدیل اثر به منبر، به فضاهای معماری کارگاهی تبدیل شده است. هم‌چنین، تعداد انگشت شماری سفال سده چهار و پنج و نه تا یازده هجری قمری در این ترانشه شناسایی شد که با توجه به اندک بودن آن‌ها، نمی‌تواند معرف یک سکونت باشد. بر پایه تطبیق داده‌های باستان‌شناسی با منابع تاریخی نیز این بازه زمانی برای معماری قلعه سنگ منطقی به نظر می‌رسد؛ زیرا نخستین بار در سده ششم هجری قمری نام قلعه سنگ برای معرفی شهر سیرجان برده شده و تا سده نهم هجری قمری قلعه سنگ و شهر سیرجان یک مفهوم داشته‌اند (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۴۲۶؛ منشی کرمانی، ۱۳۲۸: ۸۵-۸۴؛ مستوفی، ۱۳۸۸: ۲۰۱؛ هفت کشور، ۱۳۵۳: ۵۵)؛ درحالی‌که در منابع صدراسلام به قلعه سنگ یا وجود کوهی سفیدرنگ در مرکز شهر سیرجان اشاره‌ای نشده است. قلعه سنگ به دستور «امیر تیمور» در سال ۷۹۷ ه.ق. ویران شد (یزدی، ۱۳۳۶: ۵۵۹) و بسیاری از ساکنان آن به منطقه‌ای به نام «همید» یا «بمید» یا «باغ بمید» در شمال شهر امروزی سیرجان نقل مکان کردند (حافظ ابرو، ۱۳۷۸: ۳: ۱۹۳). اما به نظر می‌رسد ترک قلعه سنگ به یکباره اتفاق نیفتاده و گاه و بیگاه مسکون می‌شده است. چنان‌که خود حافظ ابرو در بخش دیگری از کتاب خود به قلعه مستحکم اندرون شهر و بر فراز سنگی بلند در سده نهم هجری قمری اشاره کرده است (همان: ۱۶). هم‌چنین در واقعه حمله «امیرزاده اسکندر» به سیرجان در سال ۸۱۴ ه.ق. ساکنان سیرجان به «قلعه کوه» پناه بردند (حافظ ابرو، ۱۳۷۸: ۲: ۳۴۲؛ سمرقندی، ۱۳۸۳: ۲: ۱۵۳). به نظر می‌رسد منظور از قلعه کوه، همان قلعه سنگ

است؛ زیرا در دشت سیرجان، تنها قلعه‌ای که بر کوهی ساخته شده، قلعه‌سنگ است. محاصرهٔ قلعهٔ سیرجان و رخداد‌های مرتبط با آن در سال‌های ۸۱۵، ۸۵۸ و ۸۸۴ هـ.ق. نیز در منابع ثبت شده است (روملو، ۱۳۸۴: ۱۹۶؛ ۱۳۸۴: ۲؛ ۸۲۹). هم‌چنین، در عالم‌آرای «امینی» به حصانت، عظمت و دشواری فتح قلعهٔ سیرجان در نیمهٔ دوم قرن نهم هجری قمری اشاره شده است (فضل‌الله بن روزبهان، ۱۳۸۲: ۱۷۷). اما در نهایت امرای «سلطان حسین بایقرا» قلعه را فتح و آن را «مقموع الاثر و مقلوع السقوف و الجدر» (منهدم) کردند (همان: ۱۷۸)؛ بنابراین به نظر می‌رسد با وجود حملات تیمور و نقل مکان برخی از ساکنان قلعه‌سنگ به همید، شهر سیرجان در سدهٔ نهم هجری قمری از دو بخش جدید و قدیم تشکیل می‌شده و سکونت محدودی در بخش قدیم شهر، یعنی قلعه‌سنگ وجود داشته و باروهای قلعه‌سنگ بازسازی شده و حصانت و استحکام کافی داشته‌اند؛ اما همان‌گونه که در سطور قبل اشاره شد، در اواخر سدهٔ نهم هجری قمری توسط نیروهای سلطان حسین بایقرا تخریب و متروک شده است. پیش‌تر اشاره شد که تاریخ‌گذاری اغلب قطعات سفال نیز بازهٔ زمانی سدهٔ پنجم تا نهم هجری قمری را دربر می‌گیرد.

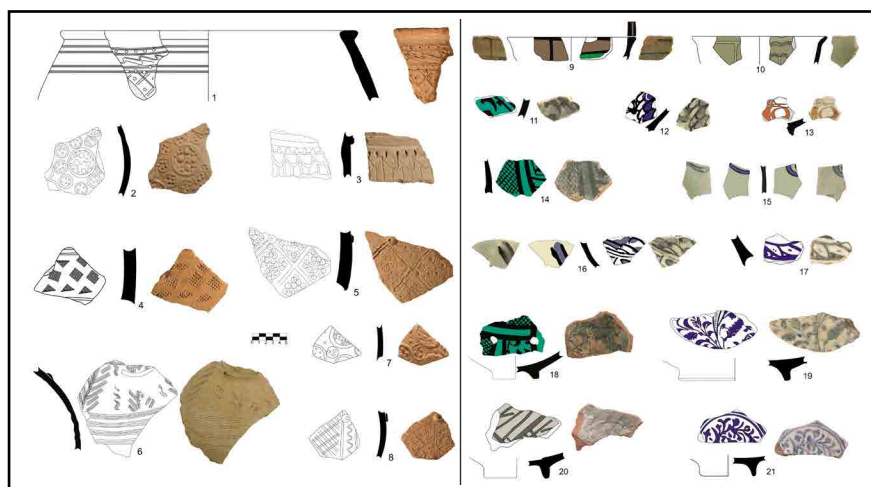

بحث و تحلیل؛ روند ساخت و کارکرد اثر

پرویز ورجاوند به دو دلیل، پلکان سنگی قلعه‌سنگ را بخشی از یک آتش‌دان بسیار کهن‌تر از دورهٔ آل مظفر دانسته است (۱۳۵۱: ۱۱۲). نخست آن‌که نحوهٔ نگارش کتیبه در پنج حاشیهٔ افقی و یک حاشیهٔ عمودی نشان می‌دهد حجاری کتیبه‌ها هم‌زمان با ساخت خود اثر نبوده و هنرمند سعی کرده متن کتیبه را با توجه به سطحی که

▲ طرح ۲. بازسازی سه‌بُعدی پلکان سنگی و ترانشهٔ T1 (برداشت و طراحی سه‌بُعدی با SketchUp 2016؛ نگارندگان، ۱۳۹۵).

Pla. 2. 3D representation of the stone staircase and the trench T1 (3D design by: SketchUp 2016; Authors, 2016).

تصویر ۹. راست: سفال‌های لعاب‌دار؛ چپ: سفال‌های بدون لعاب حاصل از کاوش در اطراف پلکان سنگی (ترانشه T1)، (امیرحاجلو، ۱۳۹۴).
 Fig. 9. Right: Glazed ceramics; Left: Unglazed Ceramic from the excavation around the stone staircase in trench T1 (Amirhajloo, 2015).

در اختیار دارد، انطباق دهد. به همین دلیل، قسمت بالایی کلمه اول در قاب دوم (اولین قاب افقی سالم) به دلیل عدم وجود فضای کافی به اجبار بریده شده است. هم‌چنین، به دلیل عدم وجود فضای کافی در زیر سطر (یا قاب) پنجم، آخرین سطر را به صورت عمودی در سمت راست پنج سطر افقی کنده‌اند و در انجام این کار، دقت کافی صورت نگرفته است؛ زیرا می‌توانستند این سطر عمودی را از پایین‌تر شروع کنند تا تمامی کلمات آنجا بگیرد (همان: ۱۱۴-۱۱۲). دلیل دوم این‌که اندازه آخرین پله برای نشستن یک خطیب و واعظ مناسب نیست. در صورتی‌که اگر این اثر از آغاز برای منبر ساخته می‌شد، فضای مناسبی بر فراز آن در نظر گرفته می‌شد (همان: ۱۱۴). ورجاوند در نهایت این اثر را با پلکان آتشدان سنگی پاسارگاد در ۱٫۵ کیلومتری کاخ اختصاصی کوروش مقایسه کرده و به دلایلی هم‌چون یکپارچه بودن هر دو اثر، یکسان بودن تقریبی ابعاد هر دو اثر و وجود هشت پله در هر دو اثر، کارکرد پلکان سنگی قلعه‌سنگ را مشابه پلکان آتشدان سنگی پاسارگاد دانسته است (همان: ۱۱۵).

اما به فرضیه ورجاوند انتقاداتی وارد است؛ از جمله این‌که به نظر می‌رسد ایجاد کتیبه روی بدنه پلکان، در آخرین مرحله از ساخت اثر صورت نگرفته و حجاری کتیبه، مقدم بر تراش پله‌هاست. بدین معنا که این اثر در ابتدا دارای شکل پلکانی نبوده اما دارای کتیبه بوده است. بعدها پلکان‌های آن تراشیده شده‌اند و ایجاد این پله‌ها، سبب از بین رفتن کتیبه بالایی و بخشی از کتیبه عمودی شده و ترکیب بندی کتیبه‌ها ناموزون شده است (طرح ۱)؛ زیرا اگر پلکان از ابتدا موجودیت داشته و سپس هنرمند تصمیم به حجاری کتیبه بر بدنه آن گرفته باشد، می‌توانست کتیبه را طوری طراحی کند که قاب‌های آن در محل مناسب‌تر قرار گیرند و این یک اصل زیربنایی و ابتدایی در ترکیب بندی آثار هنری است. هنرمندی که از چنان توانایی در اجرای خط ثلث (از نظر قواعد رسم الخطی) و تراش بی‌نقص کلمات برخوردار بوده، می‌توانسته حدس بزند که برای اجرای کل کتیبه، به چه مقدار فضا نیاز دارد و بر این اساس، می‌توانسته ترکیب بندی قاب‌ها را به نحو دقیق‌تری به انجام برساند و با تغییر محل و اندازه کادرها، کتیبه‌های بی‌نقص‌تری ارائه کند.

جدول ۱. مشخصات سفال‌های حاصل از کاوش در اطراف پلکان سنگی (ترانشهٔ T.1)، (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Tab. 1. Characteristics of the ceramics excavated around the stone staircase in trench T1 (Authors, 2020).

شمارهٔ طرح	نوع قطعه	خمیره	آمیزه	تزئین	قدمت (قرن ه.ق.)	مقایسه
۱	لیه	رسی نخودی	ماسه‌بادی	فشاری ابزارى و کنده	۷-۵	غیبرا کرمان (Bivar, 2000: 442, N: b71-68)
۲	بدنه	رسی نخودی	ماسه‌بادی	قالبی	۷-۵	جیرفت (چوبک، ۱۳۹۱: ۸۹)؛ غیبرا کرمان (Bivar, 2000: 444) نیشابور (Wilkinson, 1973: 356-357)
۳	بدنه	رسی نخودی	ماسه‌بادی	کنده و فشاری ابزارى	۷-۵	غیبرا کرمان (Bivar, 2000: 442, N: b71-68)
۴	بدنه	رسی نخودی	ماسه‌بادی	استامپی	۷-۵	جیرفت (چوبک، ۱۳۹۱: ۸۹)؛ غیبرا کرمان (Bivar, 2000: 444) نیشابور (Wilkinson, 1973: 356-357)
۵	بدنه	رسی نخودی	ماسه‌بادی	فشاری ابزارى، کنده و افزوده	۷-۵	غیبرا کرمان (Bivar, 2000: 442, N: b71-68)
۶	بدنه	رسی نخودی	ماسه‌بادی	کنده‌شانه‌ای	۷-۵	غیبرا کرمان (Bivar, 2000: 442, N: b71-68)
۷	بدنه	رسی نخودی	ماسه‌بادی	قالبی	۷-۵	جیرفت (چوبک، ۱۳۹۱: ۸۹)؛ غیبرا کرمان (Bivar, 2000: 444) نیشابور (Wilkinson, 1973: 356-357)
۸	بدنه	رسی نخودی	ماسه‌بادی	کنده و افزوده دکمه‌ای	۷-۵	غیبرا کرمان (Bivar, 2000: 442, N: b71-68)
۹	لیه	رسی نخودی	ماسه‌بادی	نقاشی زیر لعاب چندرنگ زمينه کرم	۹-۸	غیبرا کرمان (Bivar, 2000: 417-420)، ری (Treptow, 2007: 38) المطف امارات (Kennet, 2004: 58, 142)، جنوب ایران (Priestman, 2013: 624, 702)
۱۰	لیه	چینی رنگی	-	سلاذن؛ نقش زیر لعاب تک‌رنگ سبز روشن	۸	حریره کیش (موسوی، ۱۳۷۶: ۲۳۲) چین (Barnes et al., 2010: 336 & 357)
۱۱	بدنه	شبه‌چینی	خاک شیشه	نقاشی زیر لعاب سیاه در زمينه سبز	۱۰-۸	تبریز (Watson, 2004: 462-463)، خاقلق شهرى (مهجور و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۸۷)
۱۲	کف	شبه‌چینی	خاک شیشه	نقاشی زیر لعاب در زمينه سفید	۸-۷	غیبرا (Bivar, 2000: 338 & 419, N: c79-802) حریره کیش (موسوی، ۱۳۷۶: ۲۲۲)، کاشان (بهرامی، ۱۳۷۱: ۲۰۶)
۱۳	کف	شبه‌چینی	خاک شیشه	زرین‌فام تک‌رنگ	۷-۶	جیرفت (چوبک، ۱۳۹۱: ۱۱۲) حاشیهٔ خلیج فارس (Priestman, 2013: 700) غیبرا کرمان (Bivar, 2000: 413 - 415)
۱۴	بدنه	رسی نخودی	ماسه‌بادی	نقاشی زیر لعاب سیاه در زمينه سبز	۹-۷	غیبرا (Bivar, 2000: 417-420)، ری (Treptow, 2007: 38) المطف رأس النخيمه (Kennet, 2004: 58, 142) جنوب ایران (Priestman, 2013: 624, 702)
۱۵	بدنه	چینی سفید		آبی و سفید	۱۰-۸	چین (Barnes et al., 2010: 376)، محوطه‌های حاشیهٔ خلیج فارس (Priestman, 2013: 711, plate 171)
۱۶	بدنه	شبه‌چینی	خاک شیشه	نقاشی زیر لعاب در زمينه سفید	۸-۷	غیبرا (Bivar, 2000: 338 & 419, N: c79-802) حریره کیش (موسوی، ۱۳۷۶: ۲۲۲)، کاشان (بهرامی، ۱۳۷۱: ۲۰۶)
۱۷	بدنه	شبه‌چینی	خاک شیشه	آبی و سفید	۱۰-۸	محوطه‌های حاشیهٔ خلیج فارس (Priestman, 2013: 711, plate 171)
۱۸	کف	رسی نخودی	ماسه‌بادی	نقاشی زیر لعاب سیاه در زمينه فیروزه‌ای	۹-۷	غیبرا (Bivar, 2000: 417-420)، ری (Treptow, 2007: 38) المطف رأس النخيمه (Kennet, 2004: 58, 142) جنوب ایران (Priestman, 2013: 624, 702)
۱۹	کف	شبه‌چینی	خاک شیشه	آبی و سفید	۹-۸	جنوب ایران (Priestman, 2013: 701-2)
۲۰	کف	رسی نخودی	ماسه‌بادی	نقاشی زیر لعاب سبز در زمينه سفید	۹-۷	غیبرا (Bivar, 2000: 417-420)، ری (Treptow, 2007: 38) المطف رأس النخيمه (Kennet, 2004: 58, 142) جنوب ایران (Priestman, 2013: 624, 702)
۲۱	کف	شبه‌چینی	خاک شیشه	آبی و سفید	۹-۸	جنوب ایران (Priestman, 2013: 701-2)

نقد دوم این‌که برای پذیرش ارتباط میان پلکان سنگی سیرجان و پلکان آتشدان سنگی پاسارگاد، به مدارک باستان‌شناسی دیگری نیز از دوره هخامنشی نیاز است. درحالی‌که در بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی قلعه سنگ و شهر قدیم سیرجان و شعاع دست‌کم پنجاه کیلومتری آن، شواهد و مواد فرهنگی قابل توجهی از دوران هخامنشی تا ساسانی شناسایی نشده است (ر. ک. به: حاتمی، ۱۳۷۴؛ ورجاوند، ۱۳۵۱؛ امیرحاجلو، ۱۳۹۴؛ Sykes, 1902; Morgan & Leatherby, 1987).

به نظر می‌رسد فرضیه انتقال آن از نقطه‌ای دورتر و از یک محوطه دوران تاریخی به قلعه سنگ نیز منتفی است؛ زیرا اولاً با توجه به وجود منبع فراوان سنگ در وسط محوطه قلعه سنگ، انتقال این اثر از جای دیگر به قلعه سنگ منطقی نبوده است. ثانیاً براساس مقایسه خصوصیات فیزیکی سنگ پلکان سنگی با سنگ صخره طبیعی در مرکز محوطه قلعه سنگ، جنس هر دو سنگ کاملاً یکسان و از نوع سنگ آهکی رسوبی است. در مطالعه خصوصیات فیزیکی سنگ‌ها معیارهایی مانند: رنگ، میزان انعکاس، شکل کریستال‌ها، محتویات و ناخالصی‌های سنگ، تخلخل سنگ (از روی محل شکستگی‌ها)، سختی سنگ و نوع شکستگی‌ها در مقاطع سنگ در نظر گرفته می‌شود و برای سنگ‌های آهکی به‌طور خاص، افزون بر معیارهای فوق، ویژگی‌های دیگری مانند میانگین اندازه ذرات، نوع ریزساختارها و بافت نیز اهمیت دارد (Oates, 1998: 15-16). برای نمونه، سنگ‌های آهکی که کاملاً از کانی کلسیت تشکیل شده‌اند و ناخالصی‌های منیزیم ندارند یا کم دارند، دارای رنگ بسیار روشن (سفید تا کرم) هستند. اما سنگ‌های آهکی دارای منیزیم فراوان‌تر که با عنوان دولومیتی شناخته می‌شوند، رنگ تیره‌تر (سفید مایل به خاکستری) دارند. سنگ‌های آهکی که عناصر آهن و منگنز بیشتری داشته باشند متمایل به خاکستری تیره، قرمز یا زرد هستند (Ibid: 18). مطالعه و مقایسه این ویژگی‌ها در سنگ منبر سنگی و صخره‌های طبیعی مرکز قلعه سنگ نشان می‌دهد هر دو از گروه سنگ آهک بسیار روشن هستند و بنابراین می‌توان گفت ترکیب غالب در آن، کانی کلسیت است. درحالی‌که در نواحی دیگر، مانند فارس یا جنوب کرمان، وجود منیزیم بیشتر سبب رنگ تیره‌تر در سنگ‌های آهکی شده است (جعفری، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۹/۱۰/۱۶). هم‌چنین، با توجه به این‌که شکستگی سنگ‌ها معمولاً به صورت‌های صاف و هموار، خشن، صدفی و تخته‌ای است (نصر اصفهانی و احمدی، ۱۳۹۰: ۱۶)، بررسی شکستگی‌های مقاطع سنگ صخره‌های قلعه سنگ و لبه‌های پلکان سنگی نشان می‌دهد فرم شکستگی در هر دو از نوع شکستگی‌های صدفی است و این نوع شکستگی در سنگ‌های آهکی رسوبی پدید می‌آید. درحالی‌که در سنگ‌های آهکی دگرگون یا مرمر (مانند: نمونه‌های پاسارگاد و کاخ‌های هخامنشی) که سنگ‌های مرغوب‌تر و مقاوم‌تری محسوب می‌شوند، شکستگی‌ها از نوع صاف و هموار یا سوزنی است (ایران‌نژاد، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۸/۲۱).

بنابراین، به نظر می‌رسد سنگ این پلکان سنگی از همین محل تأمین شده و از ابتدا در همین مکان واقع بوده است. هم‌چنین، در بخش‌های مختلف صخره طبیعی سنگ آهکی در مرکز قلعه سنگ، آثاری از استخراج سنگ با مته‌های دستی

موجود است (تصویر ۱۰)؛ بنابراین، با توجه به عدم وجود مواد فرهنگی قابل توجه از دوران قبل از اسلام در قلعه‌سنگ و ایجاد پله‌ها در تاریخی بعد از ۷۸۹ هـ.ق. فرضیهٔ مشابهت این اثر با پلکان آتشدان‌های پاسارگاد و کارکرد آن به عنوان پلکان سکوی آتش منتفی است و انتقال آن از نقطه‌ای دیگر به این مکان نیز منطقی به نظر نمی‌رسد.

حاتمی نیز فرضیهٔ ورجاوند را دربارهٔ ارتباط پلکان با یک آتشدان کهن‌تر به چند دلیل نقد کرده است؛ نخست این‌که اگر این اثر متعلق به یک آتشدان بوده، باید در نیایشگاهی مجهز^۷ و مهم مورد استفاده قرار می‌گرفت، درحالی‌که کوچک‌ترین اثری از قبل از اسلام در قلعه‌سنگ شناسایی نشده است. دوم این‌که دور از ذهن به نظر می‌رسد که این پلکان چندصد سال قبل از اسلام و حدود هشت صد سال بعد از اسلام در قلعه بدون استفاده بوده و دقیقاً در آخرین سال‌های آبادانی قلعه به فکر استفاده از آن افتاده باشند (حاتمی، ۱۳۷۴: ۸۹).

► تصویر ۱۰. آثار منتهٔ دستی به صورت خطوط عمودی به منظور استخراج سنگ از صخره‌های مرکز قلعه‌سنگ (نگارندگان، ۱۳۹۴).

Fig. 10. Hand drill trace in the form of vertical lines in order to stone mining from the rocks in the center of the Qal'eh Sang (Authors, 2015).

حاتمی، این اثر را منبری متعلق به یک مسجد در این مکان دانسته و اشاره کرده که احتمالاً مسجد از نوع ستوندار بوده است. به اعتقاد او، این اثر از ابتدا با همین کارکرد ساخته شده و سپس کتیبه‌ای بر سطح جنوبی آن حجاری شده است (حاتمی، ۱۳۷۴: ۸۸؛ حاتمی، ۱۳۷۸: ۷۹-۷۶). به باور او، یک قطعه سنگ مکعبی شکل در فاصلهٔ چهار متری منبر و یک قطعه سنگ نیمه‌تراشیده در فاصلهٔ ۲۰۰ متری جنوب منبر، بقایای پایه ستون‌های مسجد بوده‌اند (همان: ۸۸). اما برخلاف اعتقاد او، اولاً به دلیل نیمه‌کاره بودن این دو قطعه سنگ، نمی‌توان گفت در بنای یک مسجد به کار رفته بودند. ثانیاً کاوش در این ترانشه تا خاک بکر نشان داد در این مکان هیچ شواهدی از مسجد ستوندار، محراب، ستون‌های ویران شده و پایه ستون‌های متعدد وجود ندارد. درحالی‌که یک منبر معمولاً در فضای مسجد، در کنار دیوار قبله یا محراب قرار می‌گیرد؛ بنابراین اگر مسجدی در این مکان وجود

داشت، باید در فاصله نزدیکی از پلکان یا منبر، دیوار قبله یا محراب کشف می‌شد؛ درحالی‌که چنین دیوار یا محرابی در کاوش باستان‌شناسی کشف نشد. بر این اساس، به نظر می‌رسد این قسمت از محوطه قلعه‌سنگ، احتمالاً در فاصله زمانی حمله تیمور در ۷۹۷ ه.ق. و افول شهر تا زمان ترک کامل آن در پی حمله سلطان حسین بایقرا در اواخر سده نهم هجری قمری، به «کارگاه سنگ‌تراشی» تبدیل شده است. نخستین دلیل برای توصیف این بخش از محوطه به‌عنوان یک فضای کارگاهی، وجود شواهدی از ناتمام بودن منبر و عدم پرداخت مناسب لبه پله‌ها و عدم صیقل‌کاری سطوح آن است. دوم این‌که دو پایه سنگی که پلکان روی آن‌ها استوار شده، بسیار بد تراش خورده‌اند و احتمالاً پایه‌هایی موقتی بوده‌اند. سومین دلیل این‌که حجم زیادی از سنگ‌های آهکی خردشده با آثار تیشه‌کاری در بافت کاوش پیرامون پلکان به دست آمد که احتمالاً با فعالیت‌های سنگ‌بری و سنگ‌تراشی ارتباط دارند. این خرده‌سنگ‌های آهکی از نظر جنس و رنگ و بافت، کاملاً با پلکان سنگی و صخره‌های سنگ آهکی مرکز محوطه قلعه‌سنگ قابل قیاس هستند و از نوع سنگ‌های آهکی رسوبی با شکستگی‌های صدفی هستند (تصویر ۱۱). دلیل چهارم، وجود دو اثر سنگی ناتمام، یکی به شکل مکعب مستطیل به طول و عرض ۹۵ سانتی‌متر و ارتفاع ۷۰ سانتی‌متر و با گوشه شکسته در فاصله ۳/۵ متری غرب پلکان (تصویر ۱۲) و دیگری به شکل تقریباً استوانه‌ای نیمه‌تراشیده در فاصله ۴۵ متری جنوب پلکان است (تصویر ۱۳: بالا). وجود این دو قطعه نیمه‌تراشیده، این احتمال را تقویت می‌کند که در این مکان فعالیت‌های سنگ‌تراشی در جریان بوده است. ضمن این‌که قطعه سنگ واقع در ۴۵ متری جنوب پلکان، دقیقاً از صخره‌ای جدا شده و تراشیده شده که در همین مکان به صورت عارضه طبیعی از سطح زمین بیرون زده است (تصویر ۱۳: پایین). بدین ترتیب، منبع سنگ‌های نیمه‌تراشیده، همین صخره‌های بستر قلعه‌سنگ بوده است.

به‌ویژه آن‌که با توجه به جهت و نمای شمالی و جنوبی دروازه اصلی کهن‌دژ قلعه‌سنگ و نحوه معماری دروازه و بخشی از کف اتاقک فروریخته بالای آن و هم‌چنین تنوع و فراوانی مواد فرهنگی سطحی و استحکام و ارتفاع بارو در بخش‌های جنوبی و شرقی، به نظر می‌رسد دامنه شرقی و جنوبی قلعه‌سنگ بخش اصلی کهن‌دژ شهر بود و دامنه شمالی آن در فاصله سده ششم تا اواخر سده هشتم هجری قمری، خارج از دروازه اصلی کهن‌دژ و بخشی از شارستان شهر محسوب می‌شده است (تصویر ۳) و احتمالاً در پی افول شهر پس از حمله تیمور، سکونت محدودی تنها در بخش اصلی شهر، یعنی جهات شرقی و جنوبی باقی مانده و دامنه شمالی به بخش حاشیه‌ای شهر تبدیل شده است. با توجه به این‌که تبدیل این اثر به منبر در واپسین سال‌های سده هشتم یا نیمه اول سده نهم هجری قمری در جریان بوده، اگر دامنه شمالی قلعه‌سنگ در این بازه زمانی به‌عنوان بخش حاشیه‌ای شهر تلقی شود، ساخت یک مسجد در بخش حاشیه‌ای شهر با چنان منبر مهمی، منطقی به نظر نمی‌رسد. نقد دیگری که به فرضیه حاتمی وارد است این‌که اگر این اثر از ابتدا با کارکرد منبر ساخته شده و

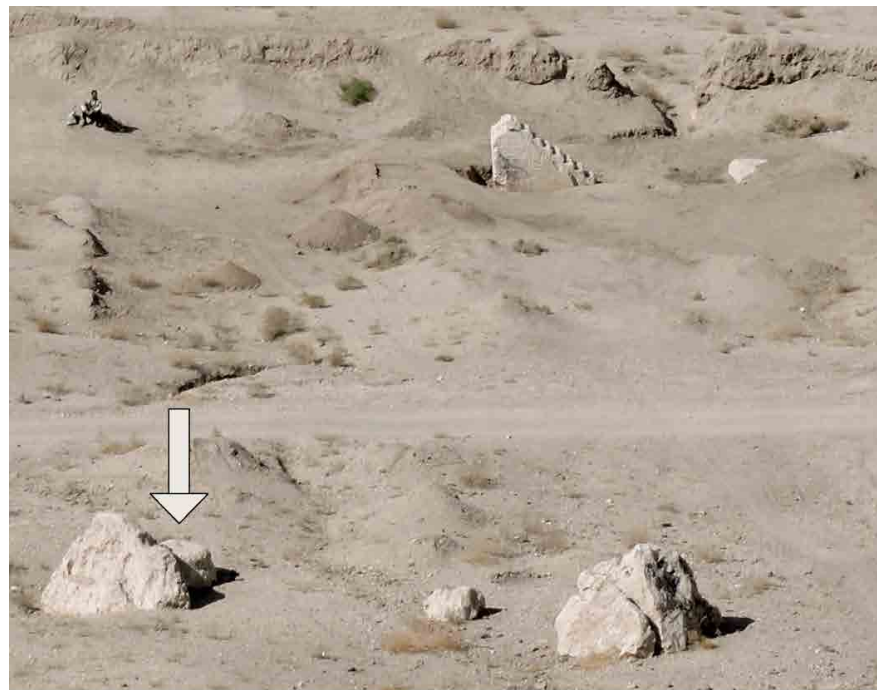
▲ تصویر ۱۱. قطعات سنگ‌های آهکی به دست آمده از کانتکست ۱۰۲۷، حاصل چکش‌کاری روی اشیاء سنگی در حال ساخت (نگارندگان، ۱۳۹۴).
Fig. 11. Fragments of limestone obtained from context 1027, the result of hammering on stone objects during the carving step (Authors, 2015).

▲ تصویر ۱۲. کانتکست ۱۰۰۳ در ترانشه ۱ قبل از شروع کاوش، قطعه سنگ مکعبی نیمه‌تراشیده و ناتمام (نگارندگان، ۱۳۹۴).
Fig. 12. Context 1003 in the trench T1 before the excavation, Semi-hewn and unfinished cubic stone object (Authors, 2015).

سپس کتیبه‌ای روی آن حجاری شده بود، باید قاب‌های کتیبه و کلمات بدون نقص در ترکیب‌بندی اجرا می‌شدند؛ درحالی‌که براساس طرح ۱، کادربندی و ترکیب کلی قاب کتیبه‌ها متناسب با فرم کلی پلکان نیست و بخش‌هایی از کتیبه‌ها ناقص شده‌اند.

بر این اساس، سه فرضیهٔ «ارتباط پلکان سنگی با پلکان آتشدان‌های قبل از اسلام»، «وجود مسجد در محل پلکان سنگی» و «ساخت اثر از همان ابتدا به عنوان منبر» پذیرفتنی نیست و روند ساخت اثر براساس فرم و ترکیب‌بندی کتیبه‌ها به‌گونه‌ای بود که ابتدا در اواخر سدهٔ هشتم هجری قمری، یعنی سال ۷۸۹ ه.ق. و در سال‌های پایانی رونق شهر سیرجان در محل قلعه‌سنگ، یک حجم سنگی (احتمالاً با فرم مکعب‌مستطیل) تراشیده شده و کتیبه‌ای بر آن نقر شده است. سپس تغییر کاربری و تبدیل آن به منبر در دستور کار قرار گرفته، اما با استناد به برخی ویژگی‌های ظاهری اثر که در ادامه خواهد آمد، این طرح متوقف شده است. بنابر برخی شواهد، احتمالاً مکانی که پلکان سنگی در آن واقع شده، یک کارگاه سنگ‌تراشی بوده و تغییر کاربری و تبدیل اثر سنگی کتیبه‌دار به منبر در این مکان در جریان بوده است.

► تصویر ۱۳. اثر سنگی نیمه‌تراشیده در ۴۵ متری جنوب پلکان سنگی (عکس بالا از: نگارندگان، ۱۳۹۴؛ دو عکس پایین از: آقای مختاری، ۱۳۹۹).
 Fig. 13. Semi-hewn stone object in 45 meter south of the stone staircase (The above photo by the authors, 2015; The photos below by Mr. Mokhtari, 2020) .

مسأله دیگر، کارکرد اولیه اثر، قبل از تبدیل به منبر است. با توجه به این که قبل از ایجاد پلّه‌ها، این اثر دارای کتیبه‌ای نفیس و باکیفیت بود، کارکرد یک حجم سنگی کتیبه‌دار در نزدیکی دروازه اصلی حاکم‌نشین چه می‌توانست باشد؟ برای پاسخ به این پرسش، لازم است شخصیت فردی که نامش در کتیبه آمده و رخداد‌های زمان او بررسی شوند. سلطان عمادالدین احمد، یکی از سلاطین آل مظفر در ایالت کرمان بود. او به اخلاق نیکو، اعتقادات قلبی پاک، ساده‌دلی (حافظ ابرو، ۱۳۷۸/۳: ۱۸۰)، رقت قلب، وفور لطف و مقوی ارکان شریعت (خواندمیر، ۱۳۸۰/۳: ۳۱۸) شناخته می‌شد و مردم کرمان را از سخاوت و انعام خود بهره‌مند می‌نمود (حافظ ابرو، ۱۳۷۸/۳: ۱۷۴). همین ویژگی‌های شخصیتی او، سبب حسن خلق با رقبا و چشم‌پوشی نسبت به آشوبگران بود. برای نمونه، در منابع مختلف به چشم‌پوشی او از سرکشی «سلطان بایزید» - برادرش - اشاره شده است (خواندمیر، ۱۳۸۰/۳: ۳۲۰). این ویژگی اخلاقی می‌توانست از او یک الگو در جامعه آن روزگار در ولایت‌های ناحیه کرمان پدید آورد و تلاش‌هایی برای زنده نگه‌داشتن نام و آوازه او صورت گیرد.

از سوی دیگر، نیمه دوم سده هشتم هجری قمری دوره‌ای پر از آشوب و بی‌ثباتی و دغدغه خاطر بود. از زمان شاه شجاع و برادرانش، کشمکش‌های زیادی به‌منظور گسترش نفوذ و قدرت آغاز شد (رویمر، ۱۳۷۹: ۲۴) و این درگیری‌ها تا سال ۷۹۵ و پایان حیات آل مظفر، میان عمادالدین احمد و برخی از امرای او در ولایات تابعه یا حکام ایالات دیگر مانند یزد و فارس ادامه داشت. برای نمونه، مخالفت‌های «سلطان ابواسحاق»، «شاه یحیی» و «سلطان زین‌العابدین» با او در منابع تاریخی ثبت شده است (همان: ۶۹-۷۰). در چنین فضایی، تلاش عمادالدین احمد برای تداوم مشروعیت و بقا بر حکومت اهمیت داشت.

افزون بر این، با توجه به وصیت و فرمان شاه شجاع در واپسین روزهای حیاتش در سال ۷۸۶ ه.ق. مبنی بر واگذاری حکومت ممالک کرمان به سلطان عمادالدین احمد (حافظ ابرو، ۱۳۸۰/۲: ۶۱۰؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۸/۳: ۱۷۲) و استقلال عمادالدین احمد در حکومت کرمان پس از مرگ شاه شجاع (قزوینی، ۱۳۸۶: ۱۹۸)، نقش عمادالدین احمد به‌عنوان سلطان ممالک کرمان در جلوگیری از آشوب امرا و حکام ولایات تابعه‌اش، از جمله سیرجان حیاتی بود. پس از سال ۷۸۷ ه.ق. (کمتر از دو سال قبل از نگارش کتیبه پلکان سنگی)، «علی نصر» حاکم وقت سیرجان، نامه‌ای با مضمون قتل سلطان عمادالدین احمد به «امیر سیورغتمش» - یکی از مخالفان سلطان احمد - نوشته بود؛ اما سلطان عمادالدین احمد از این نامه و سوء نیت علی نصر نسبت به خود آگاه شد. سلطان احمد در همان زمان به سوی سیرجان رفت و خزاین و دفاین علی نصر را تصاحب کرد (حافظ ابرو، ۱۳۷۸/۳: ۱۷۵). با چنین پیشینه‌ای و با وجود چنین مخالفانی، تلاش عمادالدین احمد برای تقویت پایه‌های حکومت و القاء مشروعیت ضرورت داشت و از این منظر، نزدیکی تاریخ نگارش کتیبه پلکان سنگی به زمان این رویدادها اهمیت می‌یابد.

در همین زمان، فرستاده‌ای از سوی امیر تیمور به نزد سلطان احمد آمد و مراتب لطف و عنایت تیمور را به سلطان احمد ابلاغ کرد. سلطان احمد به پاس قدردانی،

نام و القاب امیر تیمور را بر دینارها ضرب کرد و از ملازمان تیمور شد (حافظ ابرو، ۱۳۷۸/۳: ۱۷۶). حمایت و لطف امیر تیمور نسبت به سلطان احمد به حدی بود که در سال ۷۸۹ هـ.ق. سلطان احمد را در حکومت کل ممالک کرمان ابقا کرد (خوافی، ۱۳۸۶/۳: ۹۹۱؛ سمرقندی، ۱۳۷۲/۱: ۵۹۸). اگرچه امیر تیمور، پس از ابقا سلطان احمد بر حکومت کرمان، حکومت بلوک سیرجان را به برادرزادهٔ عمادالدین احمد، یعنی «ابواسحاق بن اویس» داد؛ اما ابواسحاق را به اطاعت عمومی بزرگش عمادالدین احمد امر نمود (وزیری، ۱۳۸۵: ۵۴۵). بنابراین، با وجود آن که حاکم سیرجان در این زمان ابواسحاق بود، اما عمادالدین احمد به عنوان حاکم کل ممالک کرمان، بر ولایات تابعهٔ آن از جمله سیرجان نیز نفوذ داشت. چنان که بعدها پس از پیروزی سلطان احمد بر شاه یحیی در سال ۷۹۰ هـ.ق. ابواسحاق تحت لوای سلطان احمد و به همراه او به سیرجان بازگشت (سمرقندی، ۱۳۷۲/۱: ۶۱۴). هم‌چنین، چندی بعد که اختلافی میان ابواسحاق و سلطان احمد پدید آمد، سلطان احمد حکومت سیرجان را بر عهده گرفت و ابواسحاق را برای مدتی در کوشک سبز کرمان محبوس نمود؛ اما دوباره او را بخشید و نیابت سیرجان را به او واگذار کرد (حافظ ابرو، ۱۳۷۸/۳: ۱۸۴؛ کتبی، ۱۳۶۴: ۱۲۷).

براساس آن چه گفته شد به نظر می‌رسد «تلاش برای تداوم مشروعیت در فضای سیاسی سال‌های ۷۸۶ تا ۷۸۹ هـ.ق.» و «پشت‌گرمی عمادالدین احمد به حمایت‌های امیر تیمور به عنوان جهانگشای مقتدر آن روزگار» رابطه‌ای معنا دار با ایجاد کتیبه‌ای با مضمون معرفی سلطان احمد و القاب او بر پلکان سنگی داشته باشد. به بیان دیگر، در چنین شرایطی ساخت یک اثر یادبود سنگی یا نمادی از قدرت و مشروعیت سلطان با کتیبهٔ نفیس در نزدیکی دروازهٔ ورودی حاکم‌نشین و شهرستان شهر سیرجان دور از انتظار نیست؛ بنابراین، با توجه به این‌که تاکنون اثر سنگی کتیبه‌دار مشابه با پلکان سنگی سیرجان در نواحی کرمان و فارس و جنوب ایران گزارش نشده^۸ تا بتوان بر مبنای مطالعات مقایسه‌ای به تبیین کارکرد اولیهٔ این اثر پرداخت، تا زمان کشف شواهد جدید، فرضیهٔ ساخت آن به عنوان «یک اثر یادبود یا تبلیغاتی یا نمادی از مشروعیت و قدرت سلطان» قبل از تغییر کاربری و تبدیل به منبر، به دلایل زیر پیشنهاد می‌شود:

نخست، اهمیت و جایگاه عمادالدین احمد در حکومت ممالک کرمان و نفوذ او بر امرا و نایبان ولایات تابعه، از جمله سیرجان که با پشت‌گرمی او به حمایت‌های امیر تیمور به دست آمده بود.

دوم، تلاش عمادالدین احمد برای تقویت پایه‌های حکومت و تداوم مشروعیت پس از سال ۷۸۶ هـ.ق. (زمان مرگ شاه شجاع و رسیدن عمادالدین احمد به حکومت کل ممالک کرمان).

سوم، تلاش حامیان او برای زنده نگه داشتن نام و آوازه‌اش به عنوان الگویی از سجایای اخلاقی.

چهارم، عدم ارتباط این اثر با یک بنا یا ساختار معماری (مستقل بودن اثر).

نتیجه‌گیری

نتایج نشان می‌دهد پلکان سنگی قلعه‌سنگ از ابتدا و قبل از سال ۷۸۹ ه.ق. - یعنی زمان نگارش کتیبه روی آن - فرم پلکانی نداشته است. بر این اساس، برخلاف نظر ورجاوند که به همسانی آن با پلکان سنگی پاسارگاد اشاره کرده، چنین ارتباطی میان این اثر با نمونه‌های پاسارگاد وجود ندارد. از سوی دیگر، امکان انتقال آن از جای دیگر به قلعه‌سنگ نیز بر پایه مطالعه خصوصیات فیزیکی سنگ و همسانی کامل آن با سنگ صخره‌های مرکز قلعه‌سنگ، قابل قبول نیست. پلکان سنگی و دو اثر سنگی نیمه‌تمام و نیمه‌تراشیده در کنار آن از نوع سنگ‌های آهکی رسوبی هستند که صخره‌های مرکز قلعه‌سنگ را تشکیل داده است. این سه اثر، از نظر رنگ سنگ، میزان بازتاب، شکل کریستال‌ها، ناخالصی‌ها و ذرات ریز در کانی، تخلخل، سختی و شکستگی‌هایی از نوع صدفی کاملاً با منبع غنی و فراوان سنگ در مرکز قلعه‌سنگ همسان هستند؛ بنابراین، پلکان سنگی از ابتدا با فرم دیگری غیر از پلکان، در همین مکان شکل گرفته و کارکرد اولیه آن را فقط باید براساس شواهد باستان‌شناسی قلعه‌سنگ - که عمدتاً مرتبط با سده‌های میانی اسلامی است - ارزیابی کرد.

درباره روند ساخت اثر و ارتباط آن با بافت باستان‌شناسی پیرامونش می‌توان گفت در جمادی‌الاولی ۷۸۹ ه.ق. کتیبه‌ای در پنج کادر افقی و یک کادر عمودی بر آن ایجاد شده و پس از آن، پله‌هایی روی آن تراشیده شده است. با ایجاد این پله‌ها، بخش زیادی از کتیبه بالا و تقریباً نیمی از کتیبه سمت راست از بین رفته است؛ هم‌چنین در کاوش پیرامون این اثر، شواهدی از مسجد شناسایی نشد و شواهد معماری کشف شده در ترانشه کاوش، نشانگر ساختارهایی نامنظم است که احتمالاً به عنوان فضایی کارگاهی ایجاد شده و پلکان در آن در حال ساخت بوده است. به نظر می‌رسد این مکان و دامنه شمالی قلعه‌سنگ در سال‌های اوج حیات در قلعه‌سنگ، یعنی از سده ششم تا اواخر سده هشتم هجری، خارج از دروازه اصلی کهن دژ شهر، اما بخشی از شارستان بوده و این اثر سنگی، به صورت اثری کتیبه‌دار و بدون پله، در مسیر ورود به دروازه و کهن دژ قرار داشته است. اما پس از افول شهر و کاهش شدید جمعیت در پی حمله تیمور و مهاجرت ساکنان به همید، سکونت محدودی در دامنه‌های شرقی و جنوبی قلعه‌سنگ باقی ماند و دامنه شمالی، یعنی مکان استقرار پلکان سنگی، به یک کارگاه سنگ‌تراشی تبدیل شد. شواهدی مانند ناتمام بودن پلکان یا منبر، قرارگیری اثر روی دو پایه سنگی نامنظم و احتمالاً موقتی، شواهدی از دو اثر سنگی نیمه‌تراشیده در نزدیکی پلکان و در نهایت حجم فراوانی از قطعات خردشده سنگ‌های آهکی با آثار تیشه‌کاری (مشابه جنس پایه‌ستون و منبر) کارکرد این مکان به عنوان فضای کارگاهی را تأیید می‌کند.

بر پایه تحلیل محتوای منابع تاریخی و موقعیت قرارگیری این اثر، کاربرد اولیه آن را می‌توان یادبودی برای سلطان احمد آل مظفر از سوی حامیان او یا نمادی از قدرت و مشروعیت سلطان دانست که به دستور خود او در آخرین سال‌های رونق شهر ساخته شد. پس از آن، تغییر کاربری این اثر به منبر در دستور کار قرار گرفته، اما نیمه‌کاره رها شده است.

سیاسگزار

نگارندگان از آقایان دکتر حمیدرضا جعفری (عضو هیأت علمی زمین‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سیرجان) و الیاس ایران‌نژاد پاریزی (بازنشستهٔ شرکت ملی صنایع مس ایران، مدیرعامل سابق شرکت توسعه صنایع و معادن گهر مس و مدیرعامل کنونی شرکت گسترش و نوسازی معادن خاورمیانه) به دلیل مشاوره در شناخت خصوصیات فیزیکی سنگ منبر و صخره‌های قلعه‌سنگ سیاسگزارند. اطلاعات دربارهٔ همسانی سنگ منبر و صخره‌های قلعه‌سنگ از طریق مصاحبه با ایشان به دست آمده است.

پی‌نوشت

۱. کاوش باستان‌شناسی قلعه‌سنگ با حمایت‌های مالی شرکت گهر عمران و شرکت صنعتی و معدنی گل‌گهر سیرجان با حمایت‌های فرمانداری وقت سیرجان جناب آقای مکی‌آبادی صورت گرفت. هم‌چنین شهرداری نجف‌شهر، بخش‌داری مرکزی سیرجان، مدیریت امور منابع آب سیرجان، ادارهٔ میراث‌فرهنگی، یگان حفاظت میراث و فرماندهی انتظامی سیرجان حمایت‌های پشتیبانی از تیم کاوش داشته‌اند. نگارندگان مراتب سپاسگزاری خود را از همهٔ این حامیان و از اعضای هیأت کاوش اعلام می‌دارند.
۲. شهر صدراسلامی سیرجان در محل قلعه کافر شکل گرفت، اما در سده‌های میانی به قلعه‌سنگ منتقل شد.
۳. به معنی: پادشاه دادگر پیروز آسمانی (کسی که پیروزی و قدرتش آسمانی است)، با پیروزی ارزشمند و آشکار، ستون حقیقت و دین، مطمئن به خداوند بی‌نیاز به واسطهٔ کارهای نیکش، سلطان احمد که خداوند اقتدار او را جاودانه کرده / کمترین بندگان سلطان .../ در .../ الاولی سال هفتصد و هشتاد و نه.
۴. ابزارهای سنگی یافت‌شده از نوع تیغه و ریزتیغه هستند و شامل یک تیغه از جنس سنگ فلینیت با تکنیک ساخت فشاری و یک ریزتیغه با آثار رتوش در دو وجه آن است (امیرحاجلو، ۱۳۹۴: ۳۵).
۵. به نظر می‌رسد ورجاوند پلهٔ کوچک بخش فوقانی منبر را محاسبه نکرده است. با احتساب پلهٔ کوچک بخش فوقانی منبر، تعداد پله‌های منبر، نه پله است (نگارندگان).

6. Composition in Art.

۷. البته به این واژه در توضیحات حاتمی نیز انتقاداتی وارد است. حاتمی، این گزاره را براساس نظر ورجاوند بیان کرده است (ر. ک. به: ورجاوند، ۱۳۵۱: ۱۱۲). اما واژهٔ «مجهر» را به توضیحات ورجاوند افزوده است. وقتی اشاره به نیایشگاه «مجهر» می‌شود، تصور یک بنای نیایشگاهی در ذهن مخاطب شکل می‌گیرد؛ درحالی‌که شاید مقصود «ورجاوند» یک «فضای» نیایشگاهی بوده و نه «بنای» نیایشگاهی؛ و به همین دلیل آن را با پلکان‌های سنگی پاسارگاد مقایسه کرده است. اما حتی در صورت پذیرش این نظر نیز این ابهام پیش می‌آید که اگر محل منبر سنگی در قلعه‌سنگ، یک فضای نیایشگاهی از دورهٔ هخامنشی بوده (مانند: نمونه پاسارگاد)، باید مواد فرهنگی منقول هخامنشی (مانند سفال) نیز دست‌کم از دامنهٔ شمالی قلعه‌سنگ شناسایی می‌شد. اما همان‌گونه که در متن مقاله اشاره شد، حتی یک قطعه سفال هخامنشی نیز در قلعه‌سنگ به دست نیامده است.
۸. برخی از کتیبه‌های منقور بر سنگ در جنوب ایران با رسم‌الخط مشابه با کتیبه منبر سنگی سیرجان عبارتند از: کتیبهٔ سردر رواق ورودی و محراب مسجد سنگی داراب (شیخ‌الحکمایی و حسینی، ۱۳۹۵) و برخی از کتیبه‌های قطعات سنگی مسجد و کاروانسرای سدهٔ ۷ و ۸ ه.ق. در پاسارگاد (میرزاابوالقاسمی، ۱۳۹۰). اما این آثار از نظر فرم و مکان کاربرد با منبر سنگی سیرجان تفاوت دارند و بر سطوح معماری شکل گرفته‌اند؛ نه به صورت یک اثر مستقل، مانند استل یا ستون یادبود.

کتابنامه

- ابن حوقل، ۱۳۶۶، سفرنامهٔ ابن حوقل (ایران در صورة الارض). ترجمه و تصحیح: دکتر جعفرشعار، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- ابن خردادبه، ۱۳۷۰، المسالک و الممالک. ترجمهٔ حسین قره‌چانلو، تهران: مهارت.
- افضل‌الدین کرمانی، ابوحامد احمد بن حامد، ۱۳۲۶، تاریخ افضل (بدایع الزمان فی وقایع کرمان). به کوشش: مهدی بیانی، تهران: دانشگاه تهران.
- امیرحاجلو، سعید، ۱۳۹۴، «گزارش کاوش پیگردی و خواناسازی شواهد معماری

- قلعه سنگ شهر قدیم سیرجان». بایگانی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمان (منتشر نشده).
- باسورث، کلیفورد ادموند، ۱۳۸۱، سلسله‌های اسلامی جدید: راهنمای گاهشماری و تبارشناسی. ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم، ۱۳۴۸، «داد و ستد در دوره صفوی». بررسی‌های تاریخی، ۴ (۲ و ۳): ۱۹۳-۲۱۰.
- بهرامی، مهدی، ۱۳۷۱، «همیاری در جهت مطالعه سرامیک ایران در دوران اسلامی». آثار ایران، آندره گدار و همکاران، ج ۱-۲، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد: آستان قدس رضوی: ۱۸۹-۲۰۹.
- چمنکار، محمدجعفر، ۱۳۸۴، «عوامل اثرگذار بر بازرگانی خلیج فارس در عصر مغول (حاکمیت اقتصادی-سیاسی ایران بر خلیج فارس و دریای عمان)». فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۲۴ و ۲۵: ۱-۲۸.
- چوبک، حمیده، ۱۳۹۱، «سفالینه‌های دوران اسلامی شهر کهن جیرفت». مطالعات باستان‌شناسی، ۴ (۱): ۸۳-۱۱۲.
- حاتمی، ابوالقاسم، ۱۳۷۸، «مساجد گم شده در سیرجان قدیم». مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد، گذشته، حال و آینده، جلد اول، تهران: دانشگاه هنر، ۷۳-۸۰.
- حاتمی، ابوالقاسم، ۱۳۷۴، «بررسی تحلیلی باستان‌شناسی سیرجان قدیم از اوایل اسلام تا دوره تیموری». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله، ۱۳۸۰، زبدة التواریخ. به تصحیح: کمال حاج سیدجوادی، جلد دوم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حافظ ابرو، ۱۳۷۸، جغرافیای حافظ ابرو. جلد‌های دوم و سوم، تصحیح: علی آل داوود و محمدصادق سجادی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- خوافی، احمد بن محمد، ۱۳۸۶، مجمل فصیحی. جلد سوم، تصحیح و تحقیق: محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین حسینی، ۱۳۸۰، تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر. زیر نظر: دبیرسیاقی و مقدمه جلال‌الدین همایی، جلد سوم، تهران: خیام.
- رویمر، هانس روبرت، ۱۳۷۹، «آل جلایر، آل مظفر و سربداران»، در: تاریخ ایران دوره تیموریان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی: ۱۱-۴۹.
- روملو، حسن، ۱۳۸۴، احسن التواریخ. جلد‌های اول و دوم، به اهتمام: عبدالحسین نوایی، تهران: اساطیر.
- سرآبادانی تفرشی، اکرم، ۱۳۸۹، «نظری بر دستاوردهای فرهنگی و تمدنی آل مظفر». نامه تاریخ پژوهان، ۶ (۲۲): ۶۹-۱۰۷.
- سمرقندی، عبدالرزاق بن اسحاق، ۱۳۸۳، مطلع سعدین و مجمع بحرین. جلد دوم، گردآوری عبدالحسین نوایی، تصحیح: محمد شفیق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- سمرقندی، عبدالرزاق بن اسحاق، ۱۳۷۲، مطلع سعدین و مجمع بحرین. جلد اول، گردآوری عبدالحسین نوایی، تصحیح: محمد شفیع، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین و میرزا محمد حسنی، ۱۳۹۵، «نقش کتیبه‌های خواننده نشدهٔ مسجد سنگی داراب در شناسایی کارکرد و تاریخ ساخت بنا».
- پژوهش‌های علوم تاریخی، ۸ (۲): ۸۱-۹۴.
- فضل‌الله بن روزبهان، ۱۳۸۲، تاریخ عالم‌آرای امینی. تصحیح: محمداکبر عشیق، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- قزوینی، یحیی بن عبداللطیف، ۱۳۸۶، لب التواریخ. به تصحیح: هاشم محدث، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کتبی، محمود، ۱۳۶۴، تاریخ آل مظفر. چاپ دوم، به اهتمام: عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- مستوفی، حمدالله، ۱۳۸۸، نزهة القلوب. تصحیح: محمد دبیرسیاقی، چاپ سوم، تهران: حدیث امروز.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، ۱۳۸۵، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ترجمهٔ علینقی منزوی، چاپ دوم، تهران: کومش.
- منشی‌کرمانی، ناصرالدین، ۱۳۲۸، سمط العلی للحضرة العلیا. تهران: اقبال.
- موسوی، محمود، ۱۳۷۶، «کاوش‌های باستان‌شناسی در شهر حریره کیش».
- گزارش‌های باستان‌شناسی ۱، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور: ۲۰۵-۲۳۸.
- مهجور، فیروز؛ ابراهیمی‌نیا، محمد؛ و صدیقیان، حسین، ۱۳۹۰، «بررسی باستان‌شناسی سفال‌های دوران اسلامی محوطهٔ باستانی نچیر خانلق ری».
- مطالعات باستان‌شناسی، ۳ (۲): ۱۷۳-۱۹۲.
- میرزاابوالقاسمی، محمدصادق، ۱۳۹۰، «کتیبه‌های پاسارگاد در دورهٔ اسلامی».
- صفه، ۲۱ (۱): ۷۹-۸۸.
- نصرافهانی، علیخان؛ و احمدی، محمود، ۱۳۹۰، کانی‌های سنگ‌ساز آذین و دگرگونی. اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان.
- ورجاوند، پرویز، ۱۳۵۱، «قلعه‌سنگ سیرجان و آتشدان سنگی آن». بررسی‌های تاریخی، ۴۰: ۱۰۱-۱۳۲.
- وزیری، احمدعلی، ۱۳۸۵، تاریخ کرمان. جلد اول، تصحیح: باستانی‌پاریزی، تهران: نشر علم.
- هفت کشور یا صورت‌الاقالیم، ۱۳۵۳، به تصحیح و تحشیه: منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- یزدی، مولانا شرف‌الدین علی، ۱۳۳۶، ظفرنامه (تاریخ عمومی مفصل ایران در دوره تیموریان). به تصحیح: محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.

- Amirhajloo, S. & Sedighian, H., 2023, "Recent Archaeological Research in South Iran: Excavation at the old City of Sirjan (the Site of

Qal'eh Sang)". *IRAN; Journal of the British Institute of Persian Studies*, 61 (1): 75-93. doi.org/10.1080/05786967.2020.1846998.

- Amirhajloo, S., 2015, "Tracking Excavation and Documentation of Architecture Reminds of Qal'eh Sang at Sirjan". The Administration of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Kerman, (Unpublished), (In Persian).

- Amirhajloo, S., 2015, "Explanation of the Role of Ecological Variables in Life of the Islamic City of Jiroft". *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 7: 173-92. (In Persian).

- Bahrami, M., 1992. "Cooperation in the Study of the Ceramics of Iran in the Islamic Era". In: *The Art of Iran*, Ed. A. Godard et al., Trans. Abolhasan Sarvghad Moghadam, Vol. 1-2: 189-209. Mashhad: Astan-e Quds (In Persian).

- Bastani Parizi, M. E., 1965, "Trade in the Safavid Period", *Historical Studies*, 2-3: 193-210 (In Persian).

- Barnes, L.; Ding, P.; Li, J.; Quan, K.; Kanazawa, Y. & Sargent, W. R., 2010, *Chinese Ceramics: From the Paleolithic Period through the Qing Dynasty*. Yale University Press.

- Bivar, H., 2000, *Excavations at Ghubayra Iran*. London: School of Oriental & African Studies, University of London.

- Bosworth, C. E., 2002, *The Islamic Dynasties, a Chronological and Genealogical Handbook*. Tehran: Center for the Recognition of Islam and Iran (In Persian).

- Chamankar, M. J., 2005, "Factors Affecting the Persian Gulf Trade in the Mongol Era (Economic-Political Sovereignty of Iran over the Persian Gulf and the Sea of Oman)". *Quarterly Journal of Foreign Relations History*, 24 & 25: 1-28 (In Persian).

- Choubak, H., 2012, "Islamic Pottery of the Ancient City of Jiroft". *Journal of Archaeological Studies*, 4(1): 83-112 (In Persian).

- Fazlallah Ibn-Roozbahan Khunji Isfahani, 2003, *Tarikh-i Alam-ara-yi Amini*. compiled by: Mohamad Akbar Ashiq, Tehran: Miras-e Maktoob (In Persian).

- Hafez-e Abru, 2001, *Zubdat al-Tawarikh*. Vol. 1. Ed. Haj Seyyed Javadi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance (In Persian).

- Hafez-e Abru, 1999, *Geography of Hafez-e Abru*. vols. 2 & 3, Tehran: Miras-e Maktoob (In Persian).

- Haft Keshvar (Sovar al-Aqalim), 1974, *Compiled by Manoocheh Sotoudeh*. Tehran: Iranian Culture Foundation (In Persian).

- Hatami, A., 1999, "Missing mosques in old Sirjan". in: *Proceedings of the first conference on mosque architecture, past, present and future*, vol. 1. Tehran: University of Art: 73-80 (In Persian).
- Hatami, A., 1995, "Analytical Investigation of the Old Sirjan from Early Islam to Timurid period". Master's thesis, Tarbiat Modares University, Iran (In Persian).
- Ibn-e Hawqal, 1964, *Configuration de la Terre (Ketab-e surat al-arz)*. Ed. J. H. Kramers and G. Wiet. Beirut and Paris.
- Ibn-e Khordadbeh, 1991, *Al-Masalek va al-Mamalek*. Trans. H. Gharachanloo. Tehran: Maharat (In Persian).
- Katbi, M., 1985, *The History of Al-e Mozaffar*. Tehran: Amirkabir (In Persian).
- Kennet, D., 2004, *Sassanian and Islamic Pottery from Ras al-Khaimah (eBook version)*. Oxford, Archaeopress.
- Kermani, Afzal al-Din., 1947, *Badaye al-azman fi vaqaye Kerman*. Comp. Mahdi Bayani. Tehran: University of Tehran (In Persian).
- Khafi, A.-Ibn-e M., 2007, *Mojmal-e Fasihi*. Vol. 3. Tehran: Asatir (In Persian).
- Khandmir, Gh.-Al-Din Ibn-e H. Al-Din., 2001, *Habib Al-Seyar fi Akhbar-e Afrad-e Bashari*. vol. 3, Tehran: Khayyam (In Persian).
- Mahjoor, F.; Ebrahimi-Niya, M. & Sedighiyan, H., 2012, "Archaeological Survey of Potteries in the Site of Nachir Khanloq of the Ray". *Journal of Archaeological Studies*, 3(2): 173-192 (In Persian).
- Maqdisi, 2006, *Ahsan al-Taqaqim fi Marefat al-Aqalim*. Trans. Alinaghi Monzavi. 2nd ed. Tehran: Komesh (In Persian).
- Mirza Abolqassemi, M. S., 2011, "Islamic Stone Inscriptions in Pasargadae". *Soffeh*, 21(1): 79-88 (In Persian).
- Morgan, P. & Leatherby, J., 1987, "Excavated Ceramics from Sirjan". in: J. Allan and C. Roberts (ed.) *Syria and Iran, Tree Studies in Medieval Ceramics*, Oxford Studies in Islamic Art (IV: 23-172), Oxford University.
- Monshi Kermani, N., 1949, *Samat-al-ola lelhazrat-al-olia*. Ed. M. Qazvini and A. Eqbal Ashtiani. Tehran: Book printing corporation company (In Persian).
- Mousavi, M., 1998, "Archaeological Excavations of Harireh City in Kish". in: *Archaeological Reports I: 205-38*. Tehran: Cultural Heritage Organization of Iran (In Persian).
- Mustawfi, H., 2009, *Nozhat al-qolub*. Ed. M. Dabirsiyaghi, 3th ed. Tehran: Hadis-e Emruz (In Persian).

- Nasr Esfahani, A. & Ahmadi, M., 2011, *Igneous and Metamorphic Rocks*. Esfahan: Islamic Azad University Khorasgan Branch (In Persian).
- Oates, J. A. H., 1998, *Lime and Limestone; Chemistry and Technology, Production and Uses*. Weinheim: Willy-VCH.
- Priestman, S. M. N., 2013, "A Quantitative Archaeological Analysis of Ceramic Exchange in the Persian Gulf and Western Indian Ocean". Ph.D. Dissertation, University of Southampton.
- Qazvini, Y.-Ibn A. al-L., 2007, *Lob al-Tawarikh*. Vompiled by: Hashem Mohaddes, Tehran: Association of Cultural Works and Honors (In Persian).
- Roemer, H. R., 2000, "Jalayirid, Muzaffarids, and Sarbedaran". in: *History of Iran during the Timurid period*, Tr. by Yaqub Azhand, Tehran: Jami: 11-49 (In Persian).
- Rumlu, H. B., 2005, *Ahsan al-Tawarikh*. Vols. 1 & 2. Compiled by: Abdolhossein Navaee, Tehran: Asatir (In Persian).
- Samarqandi, A. al-R., 2004, *Matla Sa'deyn va Majma Bahreyn*. Vol. 2, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies (In Persian).
- Samarqandi, A. al-R., 1993, *Matla Sa'deyn va Majma Bahreyn*. Vol. 1, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies (In Persian).
- Sarabadani Tafrashi, A., 2010, "A review of the cultural and civilizational achievements of Al-Muzaffar". *Nameh Tarikh Pazhouhan*, (22): 69-107 (In Persian).
- Sheykh al-Hokamaee, E. & Hassani, M. M., 2017, "The Role of Unread Inscriptions of Darab's Stone Mosque in Identifying the Function and the Date of Building Construction". *Historical Science Studies*, 8 (2): 81-94 (In Persian).
- Sykes, P. M., 1902, "Historical Notes on South-East Persia". *Journal of the Royal Asiatic Society*: 939-950.
- Treptow, T., 2007, *Daily Life Ornamented: The Medieval Persian City of Rayy*. Chicago, The oriental institute museum of the University of Chicago.
- Varjavand, P., 1972, "Qal'eh Sang and Its Stone Fire-Altar". *Barrasiha-ye Tarikhi*, 40: 101-32 (In Persian).
- Vaziri, A. A., 2006, *History of Kerman*. Vol. 1, compiled by: Bastani Parizi, Tehran: Elm.
- Watson, O., 2004, *Ceramics from Islamic Lands*. Thames & Hudson Press.
- Wilkinson, C. K., 1973, *Nishapur Pottery of the Early Islamic Period*. the Metropolitan Museum of Art.

- Yazdi, Sh. al-D. A., 1957, *Zafarnameh (the history of Iran during the Timurid era)*. Ed. M. Abbasi, Tehran: Amirkabir (In Persian).

- https://www.britishmuseum.org/collection/object/AA_Sykes-354

- https://www.britishmuseum.org/collection/object/AA_Sykes-174